

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

ПАМ'ЯТКИ СКІФІВ-ОРАЧІВ В ПІВДЕННОМУ ПОЛІССІ

В скіфський період на захід від Дніпра (Борисфена) та на північ від міста Ольвії жили калліпіди, алазони, скіфи-орачі, а північніше, вже за межами Скіфії, неври. Південні межі землі, яку займали скіфи-орачі, визначені Геродотом досить ясно. Він сам побував у місцевості, яка у скіфів, напевно, вважалась святою і називалась Еksamпеєм, що по-грецьки означає «святі шляхи»¹. Вона лежала між Бугом (Гіпанісом) та Дніпром. Тут же знаходилося однойменне з нею джерело з гіркою водою, яка стікала в Гіпаніс. Від Ольвії Еksamпей знаходився на відстані чотирьох днів плавання по Гіпанісу, саме там, де до останнього наближається Дністер (Тірас), утворюючи коліно на схід.

В Еksamпеї увагу Геродота привернув величезний казан, який «вільно вмщував 600 амфор». Він був відлитий із бронзових наконечників стріл, принесених поштучно кожним скіфом, і поставлений за наказом скіфського царя Аріанта (IV, 52, 81) як пам'ятник своєрідного виразу кількості скіфів. Названа місцевість визначалася рубежем між скіфами-орачами та алазонами.

Геродот не дає чітких відомостей про північну границю землі скіфів-орачів, яка збігалась з межею самої Скіфії. Але і в цьому випадку його вказівки залишаються дуже важливими. За одним повідомленням, межа землі скіфів та неврів проходила трохи північніше початку Дністра, за іншим — Буг починався у Скіфії (IV, 51, 52). Отже, межа між Скіфією та Невридою повинна була проходити приблизно по лінії, яку можна провести від Києва через Житомир на Кременець. У визначену схематично фігуру легко вписується геродотівський «чотирикутник» Скіфії з «подовжніми сторонами, які йдуть вглиб материка» на 20 днів путі по 4000 стадій (IV, 101).

Польські та чеські вчені давно цікавляться неврами, в найменуванні яких вони інколи вбачають першу історичну згадку про древніх слов'ян. Л. Нідерле вважав, що неври займали Волинь та Київщину². Т. Лер-Сплавинський писав, що неври жили на північ від верхньої течії Дністра і далі на схід до середнього Дніпра, на сучасних Поділлі та Волині³. На думку Т. Сулімірського, Неврида знаходилась також на

¹ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 339.

² Л. Нідерле, Славянские древности, М., 1956, стор. 38.

³ T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946, стор. 12.

північ від верхів'я Дністра та на Волині⁴. За К. Мошинським, неври знаходились в північній частині Поділля, на Волині та в суміжній з цими територіями північній половині Київщини⁵.

Геродот, говорячи про скіфів-орачів, мабуть, мав на увазі народність землеробську, зовсім осілу. Ці скіфи, пише стародавній історик, «сіють хліб не для власного споживання в їжу, а на продаж» (IV, 17). Всі вчені одноставно вважають, що торгівлю вони вели з ольвіополітами. Наведена характеристика і точна територіальна локалізація дозволяє зв'язувати скіфів-орачів з багатьма пам'ятками землеробських племен скіфської епохи в лісостеповій смузі, на захід від Дніпра, які представлені різними предметами античного ввозу⁶. Західна межа розселення цих племен, видатним пам'ятником яких на Південному Бугі є Немирівське городище, проходила по Дністру; на захід від цієї ріки починаються споконвічні землі стародавніх фракійців⁷.

В ту історичну епоху існувало досить пряме співвідношення між етносом та археологічною культурою. Кращим підтвердженням цього є результати вивчення савроматів. Хоч за мовою та способом життя савромати були близькими до скіфів Причорномор'я, проте, як це тепер точно встановлено, пам'ятки перших чітко відрізняються від матеріальної культури як власне скіфських, так і інших племен⁸. У зв'язку з цим автор вже писав, що область розселення скіфів-орачів на півночі закінчується там, куди доходять пам'ятки властивої їм культури, де вони знаходяться і контактують з пам'ятками зовсім іншого етнічного вигляду⁹.

У цій статті автор прагне дати більш повне уявлення про північні пам'ятки культури скіфів-орачів в світлі нових археологічних даних. Проблема північної межі скіфів-орачів дуже важлива для висвітлення багатьох інших проблем, зокрема проблеми етногенезу. Наводимо опис типових пам'яток цього типу.

1. Поселення біля с. Лука-Райковецька, на південь від Житомира. В низині, коло підніжжя відомого древньоруського городища, під час розкопок в 1946 р. В. К. Гончаровим були знайдені в порівняно невеликій кількості уламки кераміки передскіфського і ранньоскіфського часу та інші предмети (рис. 1).

Прості горщики тут представлені уламками вінець, прикрашених гладким валиком та наколами по краю, і стінками з валиком, розчленованим ямками і проколами по краю (рис. 1, 1, 7, 9, 11, 15). Миски плоскодонні, мають форму зрізаного конуса з прямими стінками. Краї їх або плавно загнуті всередину, або заокруглені, широкі і відігнуті назовні. Серед них є миски з залощеними поверхнями. Вінця мисок з середини часто прикрашені наколами, які зроблені округлою та плоско загостреною паличкою і утворюють із зовнішнього боку опуклості у вигляді горошин (рис. 1, 2, 4, 10, 12—14). Від черпака знайдена дугоподібна ручка (рис. 1, 3).

⁴ T. Sułimierski, *Kultura Wysocka*, Kraków, 1931, стор. 172; його ж, *Zagadnienie ekspansji kultury łuyckiej na Ukrainie*, WA., XIV, Warszawa, 1936, стор. 42—43.

⁵ K. Moszyński, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław, 1957, стор. 100—102.

⁶ Н. Д. Онайко, *Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII—V вв. до н. э.)*, СА, 1960, № 2, стор. 25 і далі; її ж, *Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (IV—III вв. до н. э.)*, СА, 1962, № 2, стор. 66.

⁷ А. И. Мелюкова, *Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья*, МИА, № 64, М., 1958, стор. 101.

⁸ К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко, *Савроматы Поволжья и Южного Приуралья*, *Свод археологических источников*, М., 1963.

⁹ А. И. Тереножкин, *Лужицкая культура и культура Среднего Поднепровья*, КСИИМК, вып. 67, М., 1957, стор. 9 і далі.

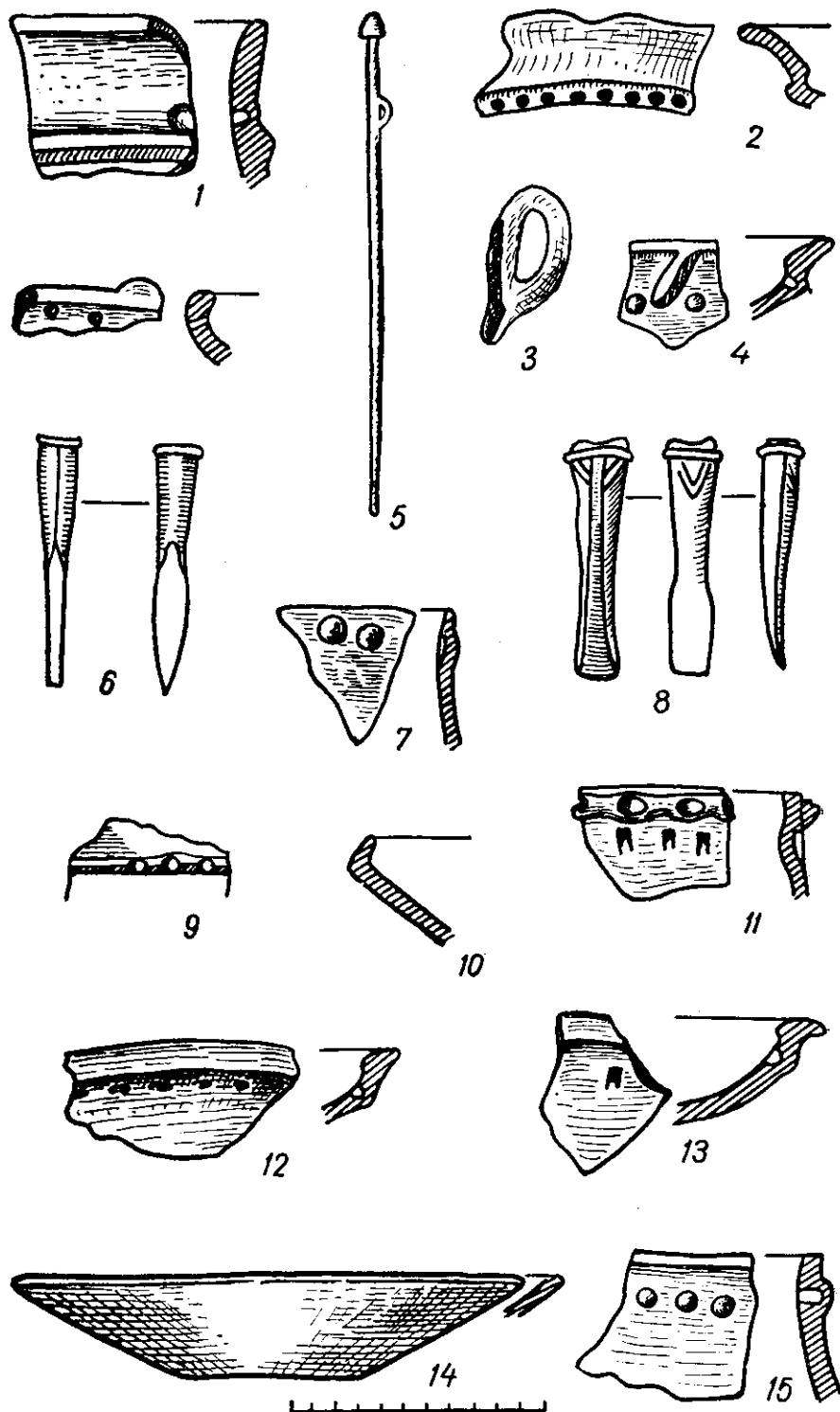

Рис. 1. Предмети з поселення Лука-Райковецька. Житомирської області.

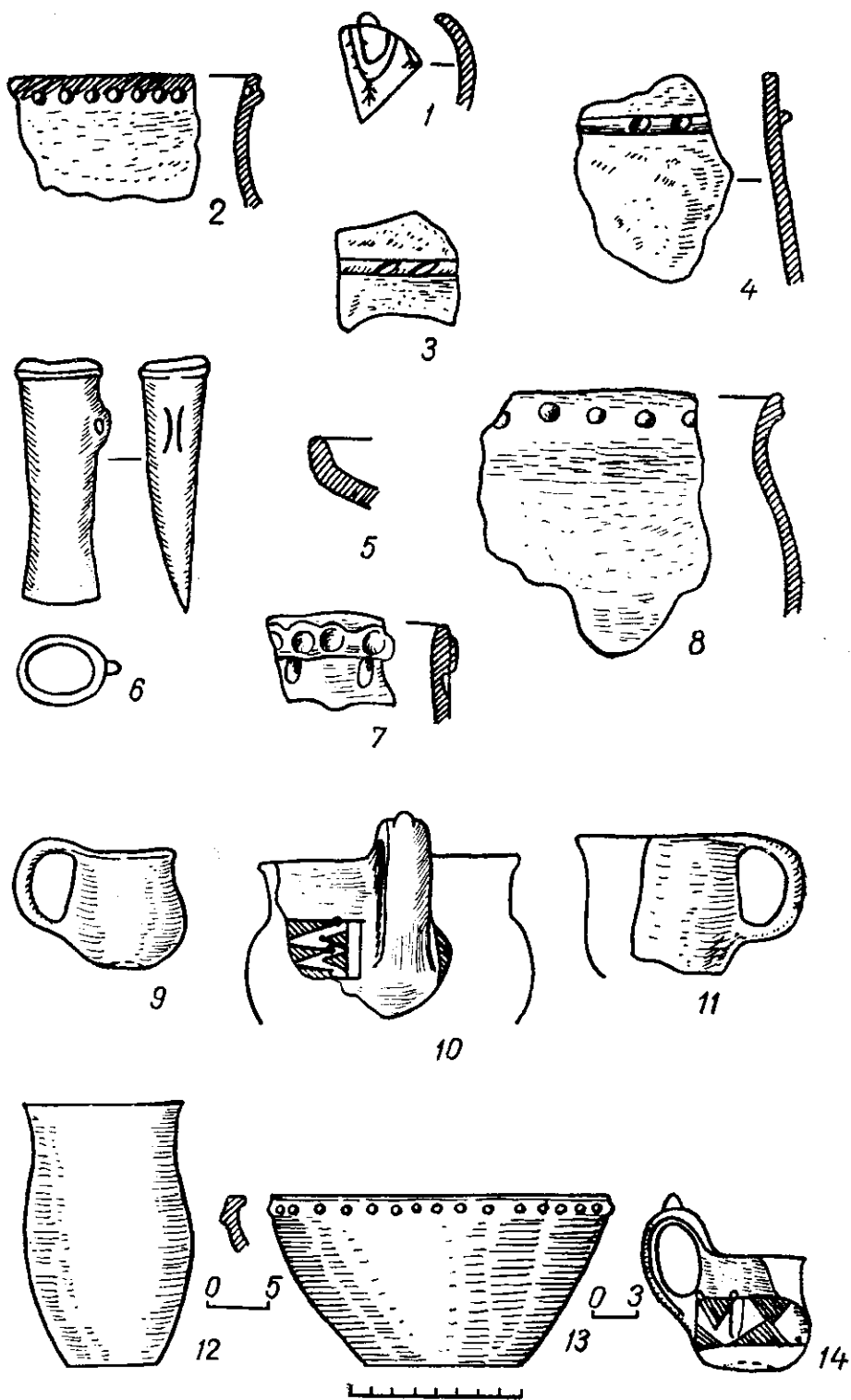

Рис. 2. Предмети з поселення в с. Троянів, Житомирської області.

В різних місцях поселення були знайдені також мідна шпилька у вигляді цвяшка з петлею збоку, типова для чорноліської культури (рис. 1, 5), та два різних за формою мідних долота (рис. 1, 6, 8).

Знахідки свідчать про те, що поселення виникло на другому етапі чорноліської культури (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) і продовжувало існувати протягом VI ст. до н. е.

2. Поселення біля с. Троянів, Житомирського району. М. М. Шмаглій, проводячи розкопки поселення трипільської культури, виявив залишки кам'яної вимостки разом із знахідками ранньоскіфського часу (рис. 2).

Був знайдений простий посуд тюльпановидної форми без орнаменту (рис. 2, 12) та уламки горщиків, прикрашених косими насічками і наколами, зробленими зсередини вздовж краю (рис. 2, 3, 4), кераміка з валиком, розчленованим частими ямками та наколами понад краєм (рис. 2, 2); посуд тільки з наколами (рис. 2, 8), стінки з валиком, розчленованим насічками та ямками (рис. 2, 7). Звідси походить і глибока миска, край якої загнуті під кутом всередину і прикрашені наколами (рис. 2, 5, 13). Викликають інтерес черпаки з простими загладженими поверхнями, один з яких гладенький, з дугоподібною ручкою, два інших — великий та малий — з такими ж дугоподібними ручками, які підіймаються під краєм з маленьким відростком зверху (рис. 2, 1, 9—11, 14). Обидва останні черпаки прикрашені багатим різним орнаментом у вигляді поясів із заштрихованими фігурами. Крім того, тут були також знайдені кремінні вкладиші для серпів та залізний однушко-вий кельт¹⁰ (рис. 2, 6).

Посуд із Троянова, не дивлячись на наявність місцевих рис, як формою, так і орнаментом наближається до кераміки Жаботинського поселення кінця VII — початку VI ст. до н. е. біля Сміли¹¹.

3. Поселення на р. Гнилоп'яті, на південь від Житомира, знаходиться на дюнних горбах. Площа його біля 800 кв. м. Під час розкопок, проведених тут у 1951 р., знайдений дуже цікавий матеріал (рис. 3). Простий посуд, про який можна судити головним чином по уламках, мав тюльпановидну форму (рис. 3, 14, 15). Він прикрашений по краю з внутрішньої сторони наколами, а з зовнішньої, понад плечиками — валиком, розчленованим рідкими вдавленнями у формі ямок, прямих або косих насічок (рис. 3, 1—8, 11). Миски конічні, з трохі заокругленими і загнутими всередину краями або загнутими під кутом (рис. 3, 9). Разом з описаними предметами на поселенні знайдені кремінні вкладиші для серпів (рис. 3, 12, 13) та мідна шпилька з петлею збоку (рис. 3, 10). Головка її не збереглася¹².

Поселення на Гнилоп'яті старіше від Троянівського, але ненабагато, точніше — на ньому немає матеріалів раннього скіфського часу. Знайдена мідна шпилька дає можливість віднести поселення до другої ступені чорноліської культури¹³.

Крайнє, західне скупчення пам'яток такого роду знаходиться в районі Острога по річках Горині та Вілії. Зупинимось на деяких з них.

4. Могильник в с. Могіляни, Острозького району, Ровенської області. Відкритий випадково в 1953 р. Під час розкопок, проведених у

¹⁰ Н. Шмаглій, *Находки раннескифского времени у с. Троянова под Житомиром*, СА, 1960, № 4, стор. 152—155, рис. 1—3.

¹¹ М. І. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська, *Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина*, АП УРСР, т. VI, К., 1956, стор. 48 і далі; Є. Ф. Покровська, *Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботина*, КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 73.

¹² С. С. Березанська, *Поселення раннього залізного віку в Житомирській області*, АП УРСР, т. VI, стор. 48.

¹³ А. І. Тереножкин, *Предскифский период на днепровском Правобережье*, К., 1961, стор. 167 сл.

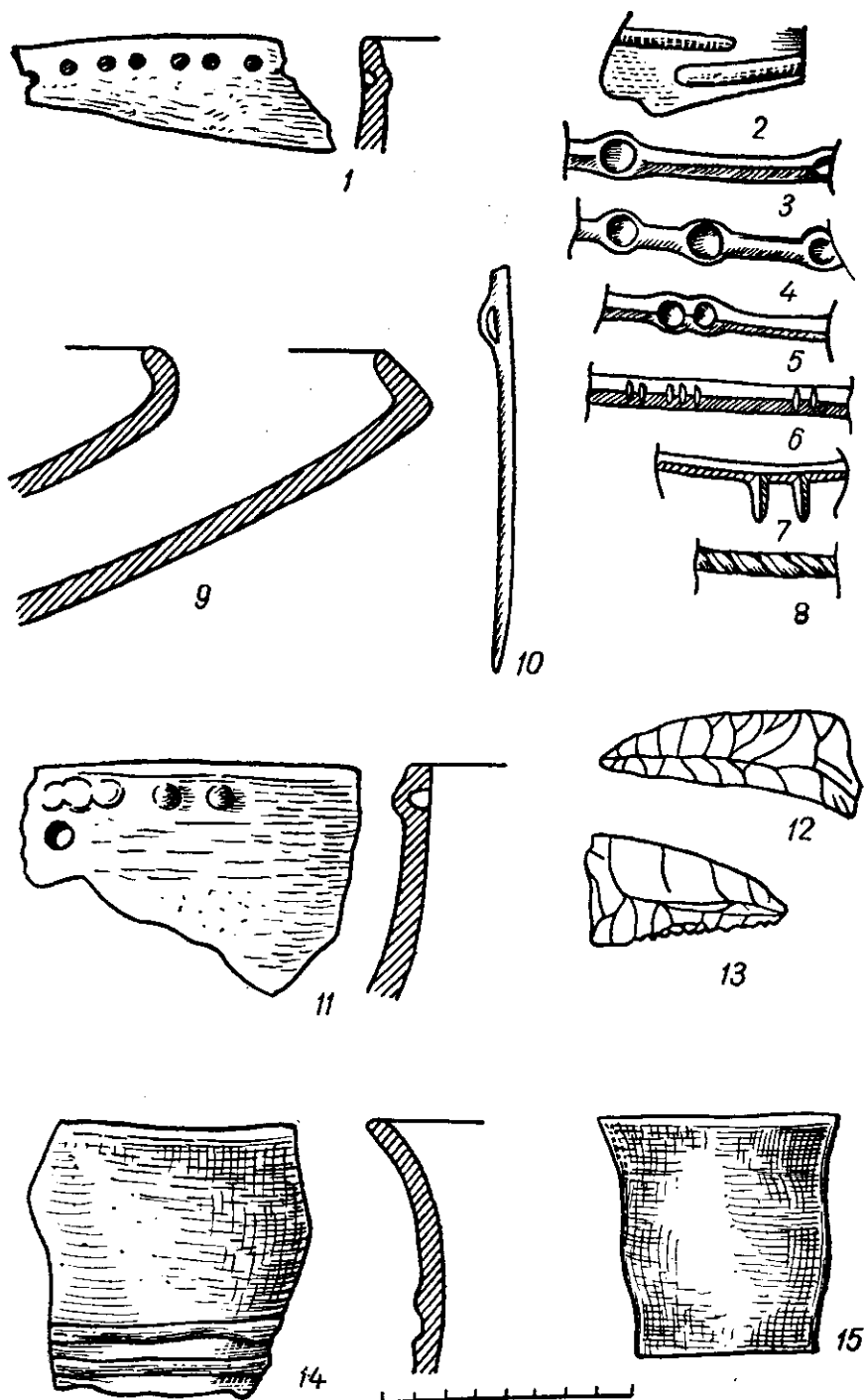

Рис. 3. Предмети з поселень по р. Гнилоп'яті на південь від Житомира.

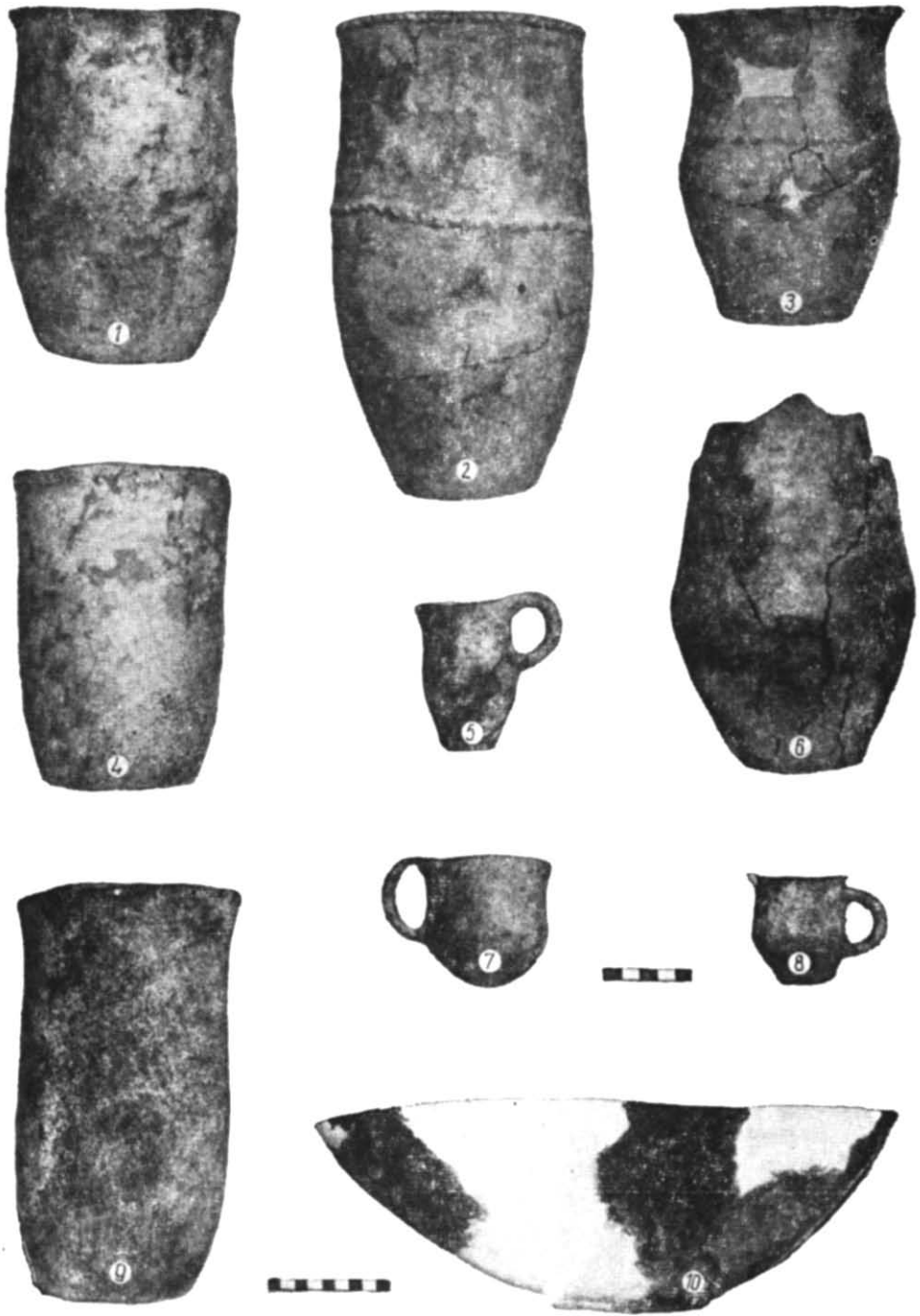

Рис. 4. Глиняний посуд з могильника в с. Могиляни, Ровенської області.

1955 р. М. Ю. Смішко, були знайдені два цілих та одне зруйноване поховання з трупоспаленням. Для прикладу наведемо дитяче поховання, що краще збереглося. В урну, в анатомічному порядку, так, що зверху лежав майже цілий череп, були покладені спалені не повністю дитячі кістки. Зверху урна була прикрита горщиком менших розмірів, вставленим всередину¹⁴.

Могилянський некрополь дав невеликий, але достатньо повний комплекс кераміки (рис. 4). Цінність останнього полягає в тому, що він містив цілі горщики, форму яких не завжди можна виявити за уламками, знайденими на поселеннях. Один горщик баночної форми (рис. 4, 1), другий горщик тюльпановидної форми, прикрашений проколами по краю вінець та розчленованим ямками валиком, що оперізує корпус майже на середині його висоти (рис. 4, 3). Третій подібний до першого, але більш прямостінний, високий, прикрашений проколами по краю та розчленованими ямками двома валиками, з яких один знаходиться по краю вінець, а другий — посередині корпусу (рис. 4, 2). Ще два горщики — майже циліндричної форми з проколами по краю (рис. 4, 4, 9), а також подібний горщик без проколів, високий корпус якого по формі наближається до біконічного (рис. 4, 6). Миска із Могилянського некрополя має форму зрізаного конуса, краї її загнуті під гострим кутком всередину. Вона прикрашена наколами, які зовні утворюють низку опуклин-горшин (рис. 4, 10). Кожний черпак зроблений у вигляді глибокого асиметричного кухлика з кільцевидною ручкою, яка знаходиться під верхнім краєм (рис. 4, 5, 7, 8).

Прості горщики з Могилян повторюють форму та орнаментацию кераміки пам'яток другої половини VII ст. до н. е. з басейну р. Тясмину, в тому числі і жаботинського типу. До місцевих особливостей могилянських горщиків належать їх висота та циліндрична форма. Наявністю наколів миски нагадують подібний посуд ранньої залізної доби на дніпровському Правобережжі, а черпаки мають явно місцеву форму.

М. Ю. Смішко висловив думку, що «пам'ятник в Могилянах сигналізує про наявність якоїсь нової культурно-плеємінної групи раннього залізного періоду в південних районах Західного Полісся». Але наведені аналогії говорять про те, що тут можна вбачати лише периферійне проявлення культури скіфів-орачів, в кераміці яких чітко визначилися місцеві елементи, засвоєні висоцькою культурою. Наприклад, прості горщики і частково черпаки взагалі не мають своїх прототипів в лужицькій культурі. Могилянський могильник, за аналогіями, можна віднести до другої половини VII ст. до н. е., а може (якщо взяти до уваги деяку консервативність культури населення Південного Полісся) навіть до початку VI ст. до н. е.¹⁵

Архаїчність пережитків старого побуту та виробництва відзначає селище в урочищі Бабине біля с. Нетішино, Славуцького району (рис. 5). Невеликі розкопки на ньому були проведені в 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. І. Канівця. На жаль, результати цих розкопок не опубліковані. Поселення розташоване на дюні з товстим прошарком чорнозему. Довжина його 70 м, ширина до 25 м. Культурний шар, насичений знахідками, залягає на глибині 0,4—0,6 м, а місцями і глибше. Разом з керамікою у великій кількості зустрічаються кремінні вкладиші для серпів. Для поселення характерні уламки простих горщиків, прикрашених валиком по корпусу (рис. 5, 1), або, частіше — розчленованим валиком по вінцях і проколами (рис.

¹⁴ М. Ю. Смішко, Погребения раннежелезного века в с. Могиляны, Ровенской области, КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957, стор. 54—57, табл. 1, 1.

¹⁵ А. И. Тереножкин, Предскифский период..., стор. 76, рис. 50, 8, 9.

5, 2, 4). Миски мають загострені краї, загнуті під гострим кутом всередину. Вони прикрашені наколами під краєм, відтиснутим зсередини так, що зовні утворюють низку опуклих горошин (рис. 5, 3, 5). Поселення та кургани з таким самим керамічним комплексом, який дало селище

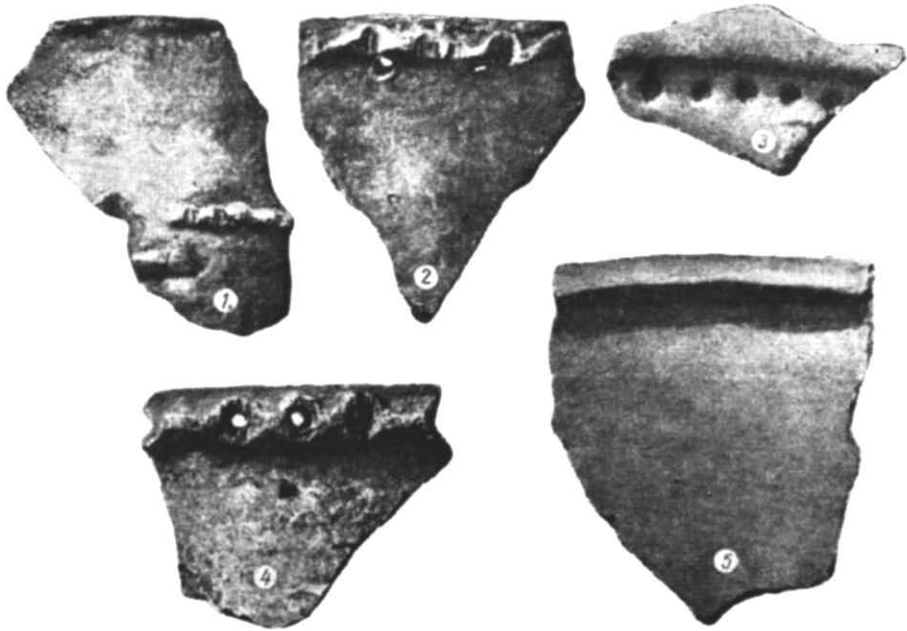

Рис. 5. Кераміка з поселення біля с. Нетішино, Ровенської області.

в урочищі Бабині в Середньому Подніпров'ї, датуються не раніше VI ст. до н. е. Знахідки з них більше за все нагадують матеріали з Матронинського та Трахтемирівського городищ. Відсутні тут горщики так званого віллановського типу, що мають вигляд вузьких корчаг з наліпами (виступами) на плічках, а також черпаки та кубки, характерні для культури Півдня.

С. В. Люба-Радзиминський в дореволюційний час розкопав кургани біля с. Сивки, недалеко від Радзимино, де знайшов скорчені поховання з тюльпановидними високими горщиками, прикрашеними проколами по краю та дуже низько посадженим на корпусі розчленованим ямками валиком (рис. 6, 2), і глибоким черпаком (рис. 6, 1). Останній мав вигляд кубка з вузькою шийкою, напівшаровидним тулубом та дуговидною ручкою, прикрашеною різноманітною орнаментациєю у вигляді горизонтальних поясів, поламаних ліній, а також вертикальними «канелюрами»¹⁶. Такі горщики з низько посадженим на тулубі валиком звичайні у Середньому Подніпров'ї для пам'яток ранньоскіфського часу, на яких ще зберігаються деякі традиції чорноліської культури¹⁷. Найближча аналогія черпакові відома нам із кургана біля с. Ленківці, Кельменецького району, Чернівецької області, розкопаного в 1951 р. Г. І. Мелюковою. Чудовий набір скіфських предметів озброєння, знайдений в цьому кургані, дав можливість датувати його першою половиною VI ст. до н. е. Вона пише, «що по формі та орнаментациї тулуба

¹⁶ С. В. Люба-Радзиминський, Памятники каменного века части западной Волыни, Труды IX АС, М., 1897, стор. 79—82, рис. 1—4; Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. II, Kraków, 1879, стор. 65, 66; табл. VI, 1, 4—6.

¹⁷ А. И. Тереножкин, Предскифский период..., стор. 75 і далі, рис. 50.

його (черпак.— О. Т.) можна порівняти з лужицькими черпаками, відомими на території лужицької та висоцької культур»¹⁸. Нам здається, що таке порівняння не досить вдале, бо форма черпака характерна для Сходу, а не для Заходу. Такі черпаки, хоч і у невеликій кількості, представлені лише на території лісостепової культури скіфського часу в Середньому Подніпров'ї, звідки і слід виводити їх походження. Прикладом можуть бути черпаки у вигляді кубка з багатою орнаментацією, знайдені в ранньоскіфських курганах біля сіл Кирилівки та Соколівки на Київщині, які опублікував Г. Осовський.

Рис. 6. Кераміка з кургана біля с. Сивки, Ровенської області.

По берегах Горині, Вілії та їх приток відомо багато поселень пізнього передскіфського та ранньоскіфського часу. В деяких місцях вони зустрічаються на кожному кілометрі то однієї, то іншої річки. Перші пам'ятки цього скупчення відмічаються північніше м. Острога, приблизно там, де починаються родючі поля лісостепової зони. Наводимо опис двох найбільш типових пам'яток, які знаходяться на правому березі р. Полкви, правої притоки р. Горині, в північній частині Хмельницької області. Біля с. Міклаші знаходиться група розораних курганів. В ріллі на місці курганів знайдено людські кістки, які свідчать про поховання з трупопокладенням. Поруч з ними — велика кількість уламків глиняного посуду, що супроводили поховання (рис. 7, 1—3, 9—16, 18). Знайдено також уламки простих горщиків, прикрашених проколами по краю та валиком з ямками, що йде по нижньому краю ледве наміченої шийки. Миски мають пригострені та увігнуті всередину під кутом краї, на яких немає ніяких прикрас, крім маленьких листовидних виступів. За керамікою кургани біля с. Міклаші відносяться ще до передскіфського часу, точніше до другої ступені чорноліської культури. Розкопки їх, можливо, матимуть важливе наукове значення.

На правому березі р. Полкви, біля с. Волхівці знайдено поселення, на якому було зібрано велику кількість уламків посуду (рис. 7, 4—8, 17). Серед них найбільш типові фрагменти горщиків, які прикрашені по краю вінець валиком з ямками та наколами, що утворюють зовні опуклини у вигляді горошин. Миски мають пригострені, увігнуті всере-

¹⁸ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на Среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, М., 1953, стор. 64, рис. 30, 3.

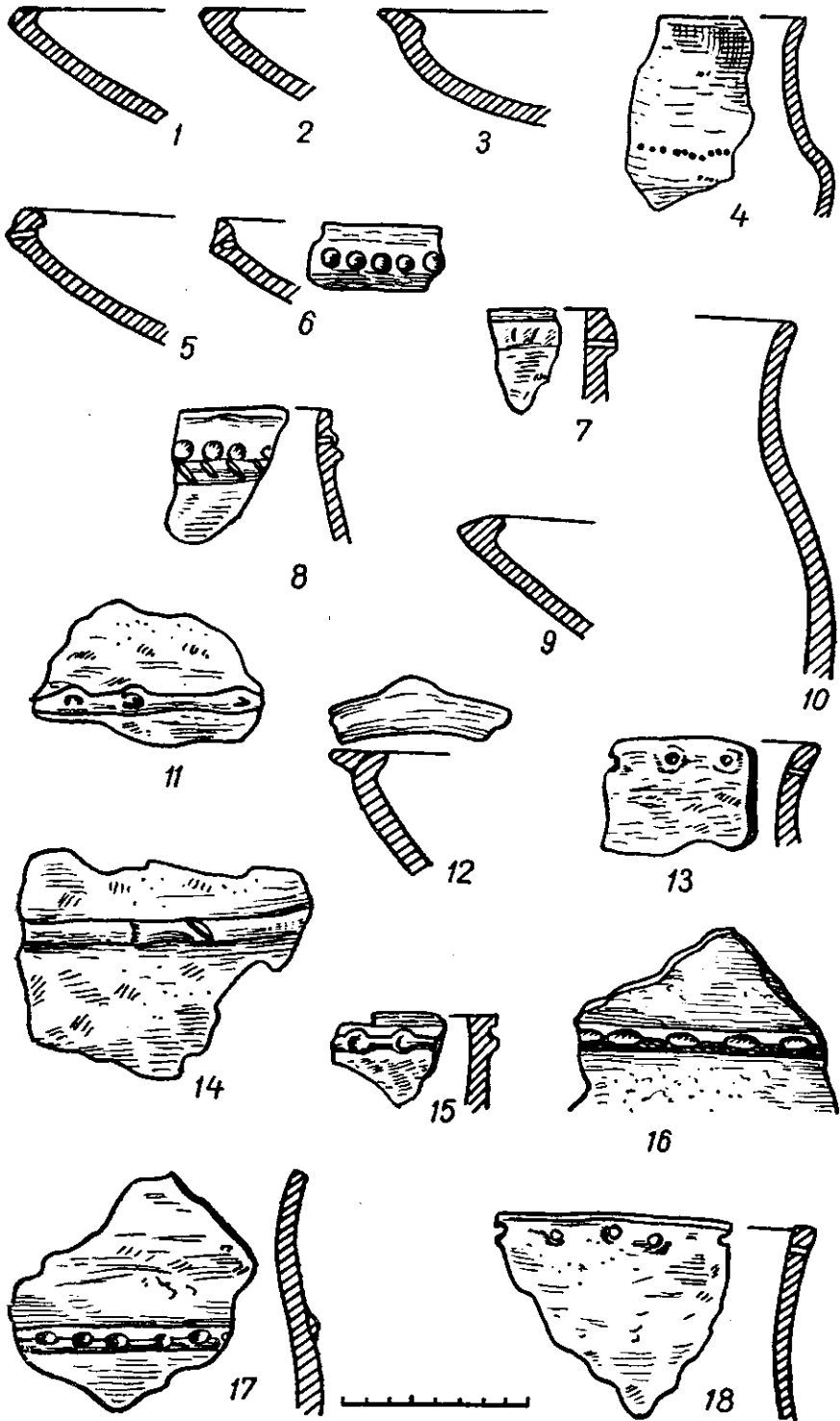

Рис. 7. Уламки глиняного посуду.

1-3, 9-16, 18 - з курганів біля с. Міклаші, Хмельницької області; 4-8, 17 - з поселення біля с. Волхівці, Хмельницької області.

дину краї або відігнуті назовні, теж прикрашені наколами-горошинами. Серед залощених горщиків знайдений цікавий фрагмент кубка, по шийці якого йде ряд крапок, нанесених гострим предметом (певно, товстим шилом). Поселення можна віднести до VI ст. до н. е.

Десь тут за р. Горинню, проходила зараз ще точно не відома західна межа розселення племен, які в епоху Геродота називались скіфами-орачами. Трохи південніше вона охоплювала висунуте на захід могутнє угруповання «скіфів» Західного Поділля, відоме тепер не тільки по курганах, а й по численних поселеннях¹⁹. На заході вони межували з носіями висоцької культури, центром скупчення яких була територія Львівської області, та племенами лужицької культури, що висунулися клином з-за лінії Західного Бугу в напрямі середньої течії р. Горині.

В літературі трапляються висловлювання про те, що лужицька культура мала значний вплив на культуру племен початку залізного віку. Але ні суть цього впливу, ні його масштаби автору невідомі. Окремі предмети лужицького типу, що зустрічаються в лісостеповій смузі, як нам здається, проникли на останню тільки в результаті торгового обміну. Ми тут не знаємо таких ознак, які можна було б оцінити, як результат впливу лужицької культури. Для автора більш ясна картина впливів, що рухались зі Сходу на Захід. Про значні впливи Сходу на висоцьку культуру писалося уже неодноразово. Для підтвердження сказаного залучимо матеріали з кількох поселень різних міст західних областей України.

В. І. Канивець зібрав невеликий, але цікавий комплекс кераміки на поселенні біля с. Княже, Золочівського району, Львівської області. Тут були баночні та біконічні горщики, прикрашені проколами по краю і розчленованим валиком по корпусу. Якщо біконічна форма може вважатися за лужицьку, то орнаментация цього посуду — східна. В. Д. Баран при розкопках поселення в с. Черепині, що знаходиться на південь від Львова, знайшов велику кількість керамічних матеріалів, серед яких привертають увагу типові для чорноліської культури тюльпановидні горщики. Вони прикрашені проколами по краю і розчленованим валиком по шийці та по вінцях, що характерно для горщиків скіфського часу на Середньому Подніпров'ї, тоді як черпаки у вигляді плосок — звичайно, висоцькі²⁰. В знахідках з поселення біля с. Кульчиць, Самбірського району, Львівської області, горщики за формою та орнаментом однакові з середньодніпровськими VI—V ст. до н. е., тоді як миски і особливо мініатюрні посудини не мають на Сході будь-яких аналогій²¹. Східні впливи проникають і далі на захід, але найсильніше вони позначаються на культурі лужицьких племен в басейні р. Вісли. Ю. Костжевський, даючи опис тарнобжеської групи лужицької культури, відмічає, що в ній, разом з іншою керамікою, зустрічаються шершаві горщики бочковидної та яйцевидної форми з рядом отворів, ямками та розчленованим валиком по краю. Ю. Костжевський слушно вважає таку кераміку результатом «скіфського» культурного впливу, яким пояснює і наявність в тарнобжеській культурі бронзових тригранних скіфських наконечників стріл та цвяхоподібних вискових кілець із шляпкою²². Комплекс таких впливів відчувається, за цим же автором, і північніше, по Віслі, в мазовецько-підляській групі лужицької культури²³.

¹⁹ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, стор. 31 і далі.

²⁰ За неопублікованими даними розкопок 1954—1956 рр. В. Д. Барана.

²¹ В. Кобільник, Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях, Літопис Бойківщини, ч. 3, рік IV, Самбір, 1934, стор. 12—19, табл. I—V.

²² J. Kostzewski, Pradzieje Polski, Poznań, 1949, стор. 143.

²³ Там же, стор. 143—144.

Тепер ми знаємо дещо і про північних сусідів племен скіфів-орачів; пам'ятки перших виділені в окрему підгорцівську або милоградську культуру. Біля Києва пам'ятки культури скіфів-орачів, як і попередника її, чорноліської культури, знаходяться на одній території з пам'ятками підгорцівського типу, причому останні у великій кількості зустрічаються майже до р. Стугни. Явище співіснування на одній і тій самій території культур скіфів-орачів та милоградської підтверджується також знахідками в районі Житомира. Під час розкопок В. К. Гончарова, про які вже згадувалось, біля с. Лука-Райковецька було знайдено немало фрагментів посуду милоградського типу. Зустрічаються вони і в інших пунктах того району. Велика кількість пам'яток такого роду була відкрита також І. К. Свешніковим в Ровенській області²⁴. Як далеко на південь від лінії Житомир—Ровно проникали племена милоградсько-підгорцівської культури, можна бачити на прикладі знахідок цих пам'яток біля с. Сандраки, Хмільницького району, Вінницької області, у верхів'ях Південного Бугу²⁵.

Таким чином, північна границя розселення скіфів-орачів проходила, приблизно, по лінії, яка йшла від Києва на Житомир та на Кременець. На південь від цієї лінії, на всьому просторі, у великій кількості зустрічаються поселення та могили скіфів-орачів, які утворюють немовби єдиний, монолітний масив. Північніше цієї лінії, в зоні лісу, вони більш розпоршені і місцями, можливо, досягають Прип'яті. На всій названій території їх сусідами були носії милоградсько-підгорцівської культури, пам'ятки яких відомі також південніше цієї лінії. Проте, як це встановлено дослідженнями О. М. Мельниківської, головна область розселення милоградських племен знаходилась на північ від р. Прип'яті. Очевидно, загальне розташування пам'яток осілої землеробської культури на захід від Дніпра і сусідньої з нею (з півночі) милоградської культури знаходить точну відповідність в географічному розміщенні племен скіфів-орачів та неврів у Геродота. В цьому співвідношенні ми і бачимо підтвердження думки О. М. Мельниківської про те, що досліджені нею пам'ятки милоградської культури в етнічному відношенні треба вважати неврськими²⁶.

Ці висновки підтверджуються і етнографічними відомостями Геродота про неврів. Скіфів (очевидно, і скіфів-орачів) Геродот вважав найбільш передовою в культурному відношенні народністю серед тих, що жили на північ від Чорного моря (IV, 46). Неври у порівнянні з ними були відсталішими і мали, як пише він, «скіфські звичаї». «Можна думати,— говорить Геродот,— що ці люди чаклуни: принаймні, за словами скіфів і проживаючих в Скіфії еллінів, кожний невр щорічно по разі на декілька днів стає вовком, а потім знову приймає звичайний вигляд» (IV, 105). Ця розповідь свідчить про те, що у неврів часу Геродота ще зберігались сильні пережитки тотемізму і зв'язані з ними обряди зооморфних перетворень. Милоградські племена за рівнем розвитку продуктивних сил найбільше відповідають неврам, які сильно відставали від своїх південних сусідів — мешканців Середнього Подніпров'я. В їх матеріальній культурі, наприклад, продовжувала зберігатись круглодонна кераміка дуже примітивних форм. На них не позначився вплив античної культури, та й запозичення із скіфської культури зводились до мінімуму (наконечники стріл, деякі прикраси). На побуті та культурі неврів, очевидно, відбилась географічна ізольованість Прип'ятського басейну, головної території їх розселення.

²⁴ Інформація І. К. Свешнікова.

²⁵ О. Ф. Лагодовська, Р. І. Внесжев, Ф. Б. Копилов. Кургани скіфського часу в с. Курилівці, АП УРСР, т. VI, стор. 17 і далі, рис. 1.

²⁶ О. Н. Мельниковская, Могильник милоградской культуры в дер. Горшков в Южной Белоруссии, СА, 1962, № 1, стор. 172.

На закінчення слід ще раз підкреслити, що в межах Південного Полісся і північної частини Лісостепу не виявлено ніяких локальних груп місцевої культури, на складі яких відбивався б в тій чи іншій формі сильний вплив лужицької культури: це суперечить гіпотезі деяких польських археологів про лужицьку експансію на Схід, через Волинь, в область Середнього Подніпров'я²⁷.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

ПАМЯТНИКИ СКИФОВ-ПАХАРЕЙ В ЮЖНОМ ПОЛЕСЬЕ

Резюме

Автор придерживается мнения, согласно которому скифы-пахари у Геродота обитали на территории, расположенной в лесостепи между Днепром и Днестром. Культура этих племен уже достаточно выяснена в результате изучения памятников днепровского лесостепного Правобережья и Побужья (Жаботинское поселение, Матронинское, Немировское и другие городища, курганы). В южной части Полесья, к югу от линии Житомир—Ровно, обнаружено много памятников, в основном неукрепленных поселений. Для них характерны простые горшки, миски, черпаки, которые по формам и орнаментации связываются с керамическими комплексами преимущественно второй ступени чернолесской культуры (VIII—первая половина VII в. до н. э.) и раннескифского времени (конец VII—VI в. до н. э.) лесостепного Правобережья. Рассматривая эти материалы, автор приходит к выводу, что памятниками данной части Полесья обозначается северная граница территории расселения скифов-пахарей, где они находились в контакте с племенами милоградско-подгорцевской культуры, основная территория которых находилась к северу от р. Припяти и в Верхнем Поднепровье.

В пределах Южного Полесья и северной части Лесостепи не обнаруживаются никаких локальных культурных групп раннего железного века, формирование которых можно было бы объяснить сильным воздействием лужицкой культуры. Эти памятники не подтверждают гипотезы (которой придерживается ряд польских археологов) о лужицкой экспансии в Среднее Поднепровье через территорию Волини.

²⁷ А. И. Тереножкин, Лужицкая культура и культура Среднего Поднепровья, КСИИМК, вып. 67, стор. 4, 5.